

3.1.2. „Próbálkozó demokrácia” – sztálinizálás – resztalinizáció – forradalom, 1945–1956 (Kiss Mária Rita)

A magyar történelem 1945-56 közötti szakasza viszonylag jól elkülöníthető alperiódusokra osztható, bár a pontos korszakhatárokat illetően a történettudományban nincs konszenzus.³⁷⁴ Az 1945–1948 közötti koalíciós korszak, a demokratikus kísérlet periódusa, amikor többpártrendszer és a politikai rendszer számos színterén pluralizmus van. 1948 és 1953 között a kommunista diktatúra kiteljesedik, majd 1953–1955 között a Nagy Imre³⁷⁵ nevével fémjelzett korrekciós szakasz következik, végül 1955-ben Rákosi újra megerősödik és ennek ellenhatásaként a folyamat az 1956-os forradalomba torkollik. Gyarmati György fogalomhasználatát és periodizálását átvéve az első korszakot Bibó István³⁷⁶ nyomán „próbálkozó demokráciának” nevezzük. A kutató szerint ekkor egyszerre két ellentétes rendszerparadigma volt jelen: a demokratikus tendenciák mellett mindvégig megfigyelhető a kommunista párthoz köthető „presztánilizálási” törekvések jelenléte is. A polgári erők 1945-ös választási győzelme ellenére a kommunisták politikai kulcspozíciókat megőrzik, ami lehetővé teszi az 1948-as fordulatot, zöld utat adva a kommunista diktatúra kiépítésének. A második korszak történései Moszkva által determináltak. Lényegét a szerző a „sztálinizálásban”, a proletárdiktatúra 1950-ig tartó beüzemelésében (szocialista alkotmány, tanácsrendszer

374 Ez igaz a fejezet megírásához felhasznált monográfiákra is: Bihari 2005.; Gyarmati 2010.; Romsics 2002.

375 Nagy Imre (1896–1958): kommunista politikus, több fontos párttisztviszég betöltője, az 1956-os forradalom miniszterelnöke, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A kommunista pártba az első világháború után szibériai hadifogolyként lépett be. Moszkovita politikus: 1928 és 1944 között Moszkvában élt, a KOMINTERN agrárszakértője volt. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés agrárminisztere, nevéhez kötődik az 1945-ös földreform kivitelezése. A Rákosi-korszakban a Politikai Bizottság tagja, majd élelmezési miniszter, 1952-től miniszterelnök helyettes. Sztálin halála után 1953–1955 között miniszterelnök lesz, meghirdeti az új szakasz politikáját. A tőle balra álló keményvonalasok erősen támadták, még a Magyar Dolgozók Pártjából is kizárták egy rövid időre. A forradalom kitörése után a kedélyek megnyugtatóására ismét őt ültették a miniszterelnöki székbe. Az orosz megszállás után a jugoszláv nagykövetségre menekült, majd a romániai Snagovba internálták, 1958-ban titkos perben, mint ellenforradalmárt halálra ítélték. Újratemetése 1989. június 16-án a rendszerváltás legnagyobb hatású szimbolikus eseménye volt.

376 Bibó István (1911–1979): jogász, szociológus, politológus. 1934-ben szerzett államtudományi doktori oklevelet a Szegeди Egyetemen. 1940-től a jogbölcselet magántanára a szegeди egyetemen. 1946 és 1950 között a szegeди egyetemen a politikatudomány nyilvános és rendes tanárként dolgozott. 1946–1947-ben a budapesti Teleki Pál (1947-től Kelet-Európai) tudományos intézet kormánybiztosa, 1947-től ügyvezető alelnöke, 1948-tól elnöke lett. 1947 és 1949 között ő volt a Társadalomtudományi Intézet igazgatója is. 1946-tól az MTA levelező, 1949-től tanácskozási jogú tagja volt. A baloldali hatalomátvétel után minden tisztségét elvesztette, a szegeди egyetemen is nyugdíjazták. 1956-ban részt vett a Petőfi Párt megalakításában, november 2-tól Nagy Imre második kormányának államminisztere volt. 1957-ben előbb életfogytiglanra, majd 15 év fegyházra ítélték. 1963 márciusában amnesztiával szabadult. 1963 és 1971 között a KSH könyvtárának tudományos munkatársa volt.

kiépítése, a társadalom államosítása) és az 1952–1953-ban tetőző rendszerkáoszban látja. Az 1953–1955 közötti Nagy Imre-szakasz „desztalinizál”. A rendszer megőrzése érdekében egy radikális válságkezelést hajt végre. A rendszerkorrekció eszköztárában ekkor egy, a gazdasági lehetőségek függvényében kivitelezhető szerény élet színvonal emelés, a társadalom kibékítésére törekvő politikai döntések szerepeltek. Az új szakasz idején eközben mindvégig egymással birkóztak a desztalinizáció és a resztalinizáció erői. A küzdelem végül a 1955-ben – Rákosi megerősödésével – átmenetileg a resztalinizáció erőinek felülkerekedését hozza. Az újabb fordulattal szemben egyrészt 1956 tavaszán az MDP Politikai Bizottságán belül, másrészt alulról szerveződve a fővárosban és vidéken egyaránt megindult egy antisztalinista tiltakozási folyamat, ami októberben a rendszer összeomlásához vezetett.³⁷⁷

Az 1945–1948 közötti koalíciós korszak „próbálkozó demokráciája” korlátozott parlamentarizmus volt. Politikai vitái a lehetséges társadalmi berendezkedésekről és a belőlük feltehetően következő társadalompolitikai alternatívákról is szóltak. E vitákat Takáts József foglalta össze „Modern magyar politikai eszmetörténet” című munkájában:³⁷⁸ A régi rendszerrel történő radikális szakítást ekkor mi sem jelzi jobban, mint politika nyelvének az előző korszakhoz képest bekövetkező látványos módosulása. A jobboldali radikális fogalmak eltűntek a közéleti kommunikációból, s az idő előrehaladásával a marxista nyelvezet vált előbb dominánssá, majd egyeduralgódóvá. A demokrácia-viták kiindulópontja a háború utáni változások értelmezése volt. A népi író Kovács Imre szerint a változás lényege a magyar történelmet vezérlő „úri nemzet” bukása és az eddig „nemzet alatt élő” néptömegek felemelkedése, míg Bibó István úgy látta, hogy a cezúra lehetőséget teremt kitörni a zsákutcás magyar fejlődés kényszerpályájáról és csatlakozni a Nyugathoz. Velük ellentétes következtetésre jutott Szekfű Gyula, aki szerint a vesztes háború utáni szovjet megszállás arra figyelmeztet: „Eurázsia utolér” minket. Őt igazolták a bekövetkező politikai események, a kommunista párt kezdetben fokozatos átmenetre berendezkedő, majd a hatalom kisajátítását felgyorsító politikája.

A demokrácia szó szemantikai tartalma a vitázó felek számára nem ugyanazt jelentette. Míg a „nyugati típusú demokrácia” hívei a többpártrendszeren és politikai szabadságon alapuló polgári parlamentarizmust értettek alatta, addig a „keleti típusú demokrácia” képviselői³⁷⁹ egy olyan „népi demokráciában” gondolkodtak, amely átmenetet jelent a proletárdiktatúrához a munkásosztály államának megvalósításához. A kommunista szóhasználatban a „népi demokrácia” nem egy jogokra alapuló politikai rendszert jelentett, hanem pusztán egy átmeneti periódust, ami előkészíti a szocializmus bevezetését. 1946 őszétől a demokrácia diskurzusok hangneme eldurvult,

377 Gyarmati 2010. 12–18.; Gyarmati 2010/b.; Gyarmati 2011. 3–28.

378 Takáts 2007. 136–145.

379 Ebbe a csoportba tartozott a Magyar Kommunista Párt, és a vele szövetséges baloldali pártok: az SZDP és a NPP. Az 1945 végén 350–400 ezer tagot számláló szociáldemokrata párt cselekvési programját foglalta össze egyik választási jelszavuk: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért”. A Nemzeti Parasztpárt nemcsak a földosztás kapcsán, de szegényparaszti szociokulturális bázisából eredően is hamarosan a kommunisták legfőbb szövetségesévé vált.

kommunista részről felerősödtek a stigmatizáló kirekesztő tendenciák, miközben a napi politikai gyakorlatban a rendvédelmi szervek is egyre aktívabban szállították a konstruált bizonyítékokat az új társadalmi rendre törő ellenségek aknamunkájáról. 1947-ben már az is nyilvánvalóvá lett, hogy a kommunisták szerint a politizálás joga nem vonatkozik az összes szereplőre, csupán azokra, akik respektálják az általuk kitűzött végcélt, míg végül 1949-re eljutottak annak nyílt felvállalásáig, hogy a népi demokrácia lényegében a kommunista diktatúra egyik válfaja.³⁸⁰ Révai József a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1949. márciusi ülésén a népi demokrácia lényegét már a következőkben határozta meg: „A kártyáinkat nem felfedni helyes volt, de sokszor mi magunk is elfelejtettük, hogy a népi demokrácia már akkor is több volt, mint pusztán plebejus válfaja a polgári demokráciának, hogy lépcsőfok volt a szocialista átalakuláshoz.”³⁸¹ A demokrácia a kommunisták számára nem volt több mint az osztályharc terepe, melynek fő kérdése – ahogy Rákosi Mátyás fogalmazott – hogy „ki kit győz le”.

A korszak politikai diskurzusaiban felvetődik a demokrácia tágabb, nem csupán a politikai rendszerre vonatkoztatott értelmezése is. A „társadalmi demokrácia”, vagy „szociális demokrácia” fogalma alatt a kortársak a nép társadalmi felemelését, az előző korszak szociális igazságtalanságainak korrekcióját, a vagyoni különbségek mérséklését értették. A második világháború utáni korszak aktív politikai erői szinte kivétel nélkül valamiféle szociális államban gondolkodtak. Egy ilyen szociálisan érzékeny állam politikai és gazdasági cselekvőképességének megalapozásához elfogadták az államosítások különböző mértékű szükségességét. A maximális programot a kommunisták képviselték. Úgy látták, a társadalmi igazságosság csak a kizsákmányolás megszüntetését garantáló magántulajdon kisajátítása útján, a proletariátus államában valósulhat meg.

A baloldali szocializmus koncepciókhoz legközelebb a polgári pártok közül a magát az első világháború előtt alakult Jászi-féle Polgári Radikális Párt örökösének tekintő Magyar Radikális Párt állt, amely magát a haladó értelmiség képviselőjeként helyezte el a koalíciós korszak pártpolitikai palettáján. Programja a mind nagyobb szociális igazságosság irányába történő fejlődést prognosztizálta, ezért abból indultak ki, hogy ma már nem a polgári demokrácia, hanem a „radikális demokrácia” megteremtése van napirenden. A kommunistákkal szemben azonban a szocializmust nem forradalommal, hanem reformok útján akarták megvalósítani. Társadalompolitikájukban kiemelt szerepet a szellemi újjáépítésnek tulajdonítottak. A párt szerint a demokratikus és kommunista eszmények tiszteletét az oktatás segítségével kell megalapozni, s a munkás-paraszt származású tehetséges fiataloknak ösztöndíjakkal kell biztosítani a szellemi javakhoz való hozzájutás esélyegyenlőségét.

Az 1945-ös választásokon minimális támogatottságot szerző Magyar Radikális Párttal szemben a legtöbb szavazatot kapott Független Kisgazdapárt 1945-ben mindazokat az erőket kívánta tömöríteni, akik a magántulajdon talaján álltak és határozottan

380 Medgyesi 2017. 5–6.

381 Idézi: Litván 1996. 46.

elutasítottak bármiféle szocialista perspektívát. A Független Kisgazdapárt választások előtt készült programtervezetei egyetértettek a földreformmal, a kulcsiparágak államosításával, követelték a családi pótlék parasztságra való kiterjesztését, a párt égisze alatt időközben megalakuló Parasztszövetség munkásszakszervezetekkel azonos elismerését, de kiálltak a magántulajdonon alapuló gazdasági rend és a polgári életforma mellett.³⁸² A Független Kisgazdapártból később kizárt Sulyok Dezső nemzeti demokráciát hirdető Magyar Szabadság Pártjának egyik alappillére szintén a szociális eszme volt. A párt programja szerint „a tulajdon érvényesítésének célja csak kisebb részben az egyén vagyonosodásának előmozdítása, nagyobb részt a társadalom előbbre vitele és a dolgozók szociális jólétének, nyomortól és nélkülözéstől mentességének fokozatos és egyre erőteljesebb kiépítése.”³⁸³ Nem zárkóztak el mereven a magántulajdon bizonyos határig történő államosításától, de azt csak kártalanítással egybekötve tudták elképzelni. Az államosítást általában gazdasági szempontból károsnak és a bürokrácia felesleges növekedésével járónak tekintették.³⁸⁴ A Független Kisgazdapárt és a Szabadságpárt ellehetetlenülése után, részben azok romjain létrejövő Magyar Függetlenségi Párt nyíltan ellenzéki liberális programja a marxi szocializmussal az „evangéliumi szocializmust” állította szembe, s az államosítások helyett az önálló egzisztenciák számának gyarapítását szorgalmazta. Felül kívánta bírálni a már megtörtént kisajátításokat, s az időközben kényszerrel létrejött szövetkezetek megszüntetését követelte.³⁸⁵ Nem véletlen, hogy a pártot a kommunisták elsőként távolították el a magyar parlamentből 1947 novemberében, emigráló vezetőjét pedig megfosztották magyar állampolgárságától.

A magát a polgárság képviselőjeként meghatározó Polgári Radikális Párt a társadalmi jólét megteremtését a bankok hatalmának korlátozásával, az adórendszer reformjával, a vagyon és jövedelemelosztás egyenlőtlenségeinek mérséklésével képzelte el. Társadalmpolitikája az emberi szabadságjogok (köztük a vagyonbiztonság) garantálása mellett követelte többek között a nők egyenjogúsítását, a zsidótörvények által sújtottak kártalanítását, a vallásszabadság biztosítását.³⁸⁶ A nők – ahogy ma mondanánk – társadalmi esélyegyenlőségét követelők tábora váratlan irányból a keresztény feministák fellépésével kapott erősítést. Slachta Margit³⁸⁷ nővér, a Keresztény Női Tábor elnevezésű pártjával indult az 1947-es választásokon. A párt célul tűzte ki, hogy

382 Izsák 1994. 17–25.; 86.

383 A Magyar Szabadság Párt programja 1947.

384 Szerencsés 2009. 153–166.

385 Izsák 1994. 104–105.

386 Izsák 1994. 34–37.

387 Slachta Margit (1884-1974): keresztény feminista politikus, az első magyar női országgyűlési képviselő, szociális nővér, a Szociális Testvérek Társaságának és a Katolikus Női Szociális képző nevű szociális munkás-oktató intézet alapítója. 1918-ban szervezte meg a Keresztény Női Tábor. 1920-ban a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja színeiben került be a parlamentbe, majd tagja lett az 1945-ös és az 1947-es törvényhozásnak is. Tiltakozott a zsidók diszkriminációja ellen, bújtatta az üldözötteket, amiért 1969-ben a Világ igaza címmel tüntették ki. A kiépülő kommunista diktatúra a parlamentből kitiltotta, mentelmi jogát felfüggesztette, emigrációba kényszerítette. 1995-ben a Magyar Köztársaság Bátorság érdemjelében részesült.

küzd a nők állampolgári és gazdasági helyzetének javításáért, illetve hogy a községi és megyei önkormányzatokban, a parlamentben a nőket képviselthez juttassa. Mint fogalmaztak, a „női lelkiiséget” a közéletben kívánták kamatoztatni.³⁸⁸

Az 1947-es választások után parlamentbe kerülő Demokrata Néppárt demokrácia felfogása is túlmutatott a pusztán kormányformán. A demokrácia szemantikai tartalmába felfogásukban beletartozott mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi demokrácia: a társadalmi igazságosság érvényesülését lehetővé tevő szociális piacgazdaság kiépítése is.³⁸⁹ Az új típusú gazdasági és szociális rend megvalósítását a természetjog, az evangélium erkölcsi szabályai és a pápák szociális enciklikáinak útmutatása révén látták megvalósíthatónak. Erről az alapról támogatták a földreformot, valamint a stratégiai ágazatok államosítását, a hároméves tervet. Nem hagytak viszont kétséget afelől sem, hogy nem tudnak azonosulni az „állami bérmunkások” társadalmának kommunista víziójával és szükségesnek tartják a közép és kistulajdon védelmét. „Jelszavunk nem az, hogy tulajdona ne legyen senkinek, hanem az, hogy tulajdont mindenkinek” – hirdette a párt. Ellene voltak viszont a nagy vagyonok fenntartásának, úgy vélték, a tulajdonnak a közjó érvényesítésének szempontjai kell hogy határt szabjanak. Ideáljuk egy olyan gazdasági berendezkedés volt ahol a gazdálkodás célja nem a tőkés haszonszerzés, hanem maga az ember. A magántulajdon megléte mellett indokoltnak tartották, hogy az állam maga is folytasson gazdasági tevékenységet, ennek hozadékát pedig a közjó megvalósítására használja.³⁹⁰

1947-től a sztálini utasításoknak megfelelően felgyorsult a hatalom kommunisták általi kisajátítása. Az ellenzéki pártok a kommunista szalámi taktika következtében beszüntették tevékenységüket, vagy töredékeik beolvadtak a Magyar Függetlenségi Népfrontba. A koalíciós pártokból kiszorították a kommunistákkal szembenállókat, majd a maradék baloldali szociáldemokraták beolvasztásával 1948 júniusában létrejött a Magyar Dolgozók Pártja. Az első egypárti választásra 1949-ben került sor, utána megindult a proletárdiktatúra „beüzemelése”. Az 1949-es alkotmány értelmében megszületett a szocializmust építő Magyar Népköztársaság, teljessé tették a gazdaság és a társadalom, az oktatás, tudomány és a kultúra államosítását, bevezették a tervezgazdálkodást, kiépítették a tanácsrendszert, 1950 őszén megtartották az első tanácsválasztásokat. A hatalmi ágak és a közigazgatás autonómiája látszattá vált a politika tényleges működését az MDP kézi vezérlése irányította. Az állami struktúra mintájára épült ki a MDP szervezeti hierarchiája, a pártszervezetek élén álló párttitkárok az élet szinte minden területén kontrollálták a napi működést és közvetítették lefelé a hatalom akaratát. Az állami és pártszervek gyakorlatilag összeforrtak, megszületett az omnipotens állampárt.³⁹¹

Az MDP társadalompolitikájának legfőbb jellemzője az intézményesített terror volt. A Rákosi-rendszer működéséhez felmutatható ellenségek kellek. A Horthy-rendszer utáni paradigmaváltást jelezte az ellenségképek és bűnbakok, az ideológiai alapon

388 Izsák 1994. 90–91.

389 Barankovics 1994. 232–233.

390 Petrás 2016. 97–98.; Szabó 2016. 718–725.

391 Bihari 2005. 89–147.

diszkrimináltak lecserélődésének látványos folyamata is.³⁹² A teljes egészében fasisztának tekintett Horthy-éra tagadására épülő új korszak nyitányakor a „nácitlanítás” jelszava alatt a háborús bűnösök felelősségre vonása mellett került sor az addigi közigazgatás leváltására is. A B-listázás ebben az értelemben tehát egyféle elitcserét jelentett, aminek ideológiai igazolását a fasiszta maradványok kigyomlálására való hivatkozás adta. A népbíróági perek és az igazoló eljárások azonban összefonódtak a koalíciós pártok közötti politikai küzdelmekkel, így a stigmatizáló jelzők osztogatása nem egy esetben pártpolitikai célokat szolgált. Egymásba mosódott a reakciós és a náci fogalma, mi több automatikusan ebbe a kategóriába került a magyarországi németiség is. Az MDP ideológusa, Révai József egyenesen úgy fogalmazott, hogy aki nem kommunista, az reakciós, az ÁVH pedig a „fasiszta” kategória alatt tartotta számon és tartotta megfigyelés alatt mindazokat a pártokat és szervezeteket, amelyek nem álltak a kommunistákkal szoros szövetségben. A „reakciós” jelző osztogatása végül teljesen parttalanná vált a közéletben. Az üldözendők, végzándók körébe kerültek nemcsak a Horthy-korszak volt uralkodó osztályai,³⁹³ a horthysta katonatisztek, de a két munkáspárt 1948-as fúzióját ellenző jobboldali szociáldemokraták, és a politikai színtérről kiszorított többi párt tagjai is. Tevékenységüket a belügyi szervek megfigyelték, életútjukat végigkísérte a negatív diszkrimináció.³⁹⁴ A „klerikális reakció elleni harc” a feudális maradványok felszámolását meghirdető társadalompolitika égisze alatt zajlott.³⁹⁵ A katolikus szervezetek (pl. KALOT), az apáca és szerzetesrendek feloszlátása, a Mindszenty³⁹⁶ és Grósz-perek, az egyházi iskolák államosítása egy olyan országban történt, ahol a lakosság túlnyomó többsége akkor még aktívan gyakorolta (szerette volna gyakorolni) a vallását. A leszámolás a földosztással éppen hogy csak magántulajdonossá vált parasztság földhöz való ragaszkodásával szintén nem maradt el. A begyűjtési rendszer ugyanúgy volt gazdasági intézkedés, mint a parasztság ellen folytatott politikai harc eszköze.³⁹⁷ A beszolgáltatási rendszerrel és a szövetkezetesítéssel szembeni paraszti averziók leszerelésére, az agrárnépesség megfélemlítésére szolgált a „kulák” és a „kulákbérenc” kategóriája. A kommunisták a módos gazdákat ideológiailag megbízhatatlannak tartották, a társadalmi csoportot – mivel szegényparaszti bémunkát alkalmaztak – mint a kapitalizmus maradványait rendszerellenesnek tekintették. Ez adott alapot a társadalmi élet számos területén megnyilvánuló diszkriminációjukra, majd üldözésükre. Még abban az esetben is kulákként tartották őket számon, ha időközben földjeiket felajánlották a termelőszövetkezeteknek. Utasították

392 Gyarmati 2010. 250–279.; Gyarmati 2012. 12–33.

393 A volt uralkodó osztályok tagjait – mintegy 5200 családot, kb. 13 ezer főt – 1951 nyarán egyszerű rendszeti eljárással telepítették ki a fővárosból általában kelet magyarországi kulák gazdák gazdaságaiba. Az üresen maradt fővárosi lakásokba a szocialista államigazgatás káderei kerültek.

394 A kérdéskörhöz lásd például: Ungváry 2013. 81–143.; Tabajdi 2013. 183–221.

395 MDP Központi Vezetőségének határozata 1951. 164.

396 A per politikai funkciói közé tartozott, hogy megtörje a főpapról kialakult közvélekedést, mely szerint ő a magyar ellenállás szimbóluma, továbbá, hogy a katolikus egyházat térde kényszerítse a kommunista állam előtt. s bizonyítsa az egyház nem tudja megvédeni a híveit. Vö. Balogh 2012. 3–17.

397 Varga 2012. 84.

a pártszervezeteket, hogy igyekezzenek megakadályozni a kulákok és családtagjaik „munkahelyekre való beépülését”. A kulákok aknamunkájával magyarázták a közellátási zavarokat, az élelmiszer jegyrendszer bevezetését. A problémák okait az ideológia nem az akadozó termelésben, hanem a kulákszabotázsokban látta, melyek célja az MDP szerint a „városi lakosság kiéheztetése” volt.³⁹⁸ Hasonlóan eleve gyanús volt az új hatalom számára az előző rendszert „kiszolgáló” értelmiség is. Itthon maradt prominens képviselőik után a politikai rendőrség szimatolt. A hatalom az egyetemeket a reakció fellegvéraiként kezelte, s oktatói személycserékkel, valamint a hallgatói bázis átalakításával törekedett a felsőoktatási intézmények ideológiai arculatának átformálására.³⁹⁹

A terror nagyüzemben kreálta a szocializmus építését szabotáló bűnbakokat: az állampárt által vezényelt ellenségkeresés iránya ugyanúgy mutatott a nemzetközi politika irányába (imperialisták, az imperializmus láncos kutyája Tito, cionisták), mint a párt legbelsőbb körei (trockisták, frakciók), mi több a rendszer uralkodó osztályának tekintett munkások és a szegényparaszatok felé.⁴⁰⁰ A terroruralom az ideológia által konstruált ellenségein túl lecsapott a rendszert fenntartó intézményekben dolgozókra, az állami apparátus tagjaira és a pártkáderekre is. A kortársak számára nyilvánvaló tény, hogy bárki a terror céltáblává válhatott, tartósította a szorongást, a félelem légkörét. Ez nemcsak a működést akadályozta, de azt is eredményezte, hogy utólag mindenki áldozatnak érezhette magát.⁴⁰¹

A szocializmus kiépítésével járó radikális társadalmi átalakulás, a hirtelen társadalmi státuszváltások, az elitcsere, a társadalmi csoportok mesterséges homogenizálásának kommunista politikája, az újabb háborúvesztés, később a hidegháborús hisztéria, a lakosságra nehezedő terhek olyan frusztrációkat szültek, amelyek eleve kedveztek a bűnbakkeresési légkör kialakulásának. A kirekesztésben, az ellenségképek kreálásában, s ezzel a diszkriminatív attitűdök szocializálásában meghatározó szerepet maga a kommunista hatalom játszott. A bűnbakkeresés a rendszer működésének szerves része volt, mivel a kirekesztést nem egynemely szélsőséges és marginális ideológia hirdette, hanem egyenesen maga az állam járt elől a társadalmi konfliktusok generálásában. A politikai pluralizmus felszámolásával mintegy monopolizálta is magának annak megállapítását is, hogy a szocializmus általa képviselt értékrendjéhez képest mi számít deviánsnak, ellenségesnek és üldözendőnek. A Rákosi-rendszer aktuálpolitikai és ideológiai szükségleteinek függvényében mind újabb és újabb társadalmi csoportot

398 A kulák eredetileg birtokos kategória. Később olyan dolgozó parasztot jelölt, aki nem akart termelőszövetkezeti tag lenni, majd a hatalom bárkire használta, akit ellenségének tekintett. Az erőszakos szövetkeztetés miatt egyrészt sokan elhagyták a mezőgazdasági szektort, ami eleve termelés kieséssel járt, s ők maguk is ellátásra szorultak, másrészt a megalakult szövetkezetek termelékenységé alacsonyabb színvonalú volt, mint az egyéni gazdálkodóké. A különbség pótlását a még egyéni gazdálkodók kötelező beszolgáltatásainak kellett volna fedezni, ami lehetetlen volt. Vö. Hantó 2013.; Bolgár 2008. 50–94.

399 Kerepeszki 2013. 293–319.

400 1948 és 1955 között mintegy 400 000 parasztot marasztaltak el „közellátási büntetettre” hivatkozva, 1951-1952-ben 15 000 személyt állítottak bíróság elé „terv-bűncselekmény” címen. Sásdi 2018.

401 Gyarmati 2010. 442.

diszkriminált és bélyegzett meg. Gyarmati György már idézett munkájában társadalompolitikai rendszerspecifikumnak tekinti, hogy a kommunisták ugyanúgy bántak a szocializmus bázisának tekintett csoportokkal, mind az ideológia által deklarált ellenségekkel. A Rákosi-rendszer e társadalompolitikai taktikája végeredményben egy terroruralmat, a hétköznapokban állandó vezgálást és frusztrációt eredményezett, amely évekig képes volt fenntartani a hatalom irányában tanúsított feltétlen engedelmisséget. Az ellenségkép-orientált ideológia és politikai gyakorlat a gondolkodás autonómiájának felszámolását célozta, a Magyar Dolgozók Pártja által kijelölt út apatikus követni készségét kényszerítette ki a társadalomból.

A kommunista társadalompolitikai koncepció sajátos vetületét jelentette a Holocaust borzalmi után megfogyatkozva hazatérő zsidósághoz való viszony. A koalíciós korszakban a pártot Györi Szabó Róbert szerint kétkulacsos zsidópolitika jellemezte, miközben a zsidókérdést mindvégig pártérdekeknek alárendelten kezelte. Mivel szüksége volt a párthoz hű értelmiségiekre, akiket a B-listázott keresztény középosztálybeliek helyére ültetethetett, előnyöket biztosított a zsidók számára a közigazgatási, párt és állami állások betöltésénél, a népbíróságok és igazoló bizottságok, rendfenntartó szervek munkájában. Másrészt viszont a „reakció elleni harcra”, az eliticsere ideológiai igazolására nagyobb hangsúlyt fektetett, mint konkrétan a Holocaustban való részvételért való felelősségre vonás kérdésére, a történetek feldolgozására. A fordulat éve után a Magyar Dolgozók Pártja anticionista politikát folytatott, gátolta a zsidóság Izraelbe történő kivándorlását, az itthon maradóknak pedig egyetlen utat, az asszimiláció lehetőségét kínálta fel. A lakosság elleni terror egyformán sújtotta a zsidókat és a nem zsidókat, viszont a párt kapitalizmus elleni küzdelme a zsidó magántulajdonosok számára komoly érvágásnak bizonyult, hiszen a zsidó kereskedelem és ipar felszámolását is jelentette. Az 1949-ben államosított 1721 kiskereskedelmi cég 88%-a és az 1952-ben államosított bérházak 75%-a volt zsidó származású tulajdonos kezén, a hivatalától megfosztott 687 ügyvéd 64%-a volt zsidó.⁴⁰² Az „osztályidegen” származásúakat (köztük a zsidók jelentős részét, úgy, mint a numerus clausus idején) megfosztották az egyetemi tanulmányok folytatásának lehetőségétől. Az 1951-es kitelepítettek közt ugyanúgy voltak zsidók, mint a kitelepítést végrehajtó pártfunkcionáriusok és államigazgatási alkalmazottak között. A zsidó hitélet elveszítette autonómiáját, hasonlóan a többi egyházhoz. A Magyar Dolgozók Pártja politikai taktikájában felhasználta a korabeli magyar politikai kultúrában lappangó antiszemitizmust. 1953 elejétől – mint annyi minden más esetben, most is – szovjet mintakövetés nyomán az anticionista politika nálunk is felerősödött. Az 1953 elején letartóztatott ÁVH vezetők, magas rangú rendőrtisztek és „cionista” orvosok, zsidó hitközségi elöljárók közel százan voltak. Elindult a zsidó származású kommunisták párttagságának felülvizsgálata, a „cionista” egyetemisták kizárása a felsőoktatásból. Az előkészített koncepció per megrendezésére a közbejött antisztálinista fordulat miatt nem került sor.⁴⁰³

402 Karády 1984. 146–147.

403 Györi Szabó 2009. 89–119. 157–204.

A koalíciós korszakhoz képest a Rákosi-rendszer kiépültével a kommunista nemzetpolitikai koncepció is komoly változáson ment át. A 40-es évek közepén a Magyar Kommunista Párt ideológiája – szakítva korábbi merev internacionalista szemléletével – taktikai szempontból a nemzeti retorika elemeit is felhasználta kommunikációjában. Ezzel igyekeztek elterelni a figyelmet valódi céljaikról, az ország sztálini birodalomba való betagozásáról, másrészt feledtetni az 1919-es Tanácsköztársaság kudarcos emlékét, harmadsorban pedig elfedni a tényt, hogy a párt vezetőinek egy része a Szovjetunióból frissen hazatért moszkovita, származását tekintve pedig zsidó volt. A korszak vezető ideológusa, Révai József⁴⁰⁴ ezt az új nemzetpolitikai megközelítést „szocialista hazafiságnak” keresztelte el, s maga Rákosi is gyakran használt fel beszédeiben a nemzeti érzésre apelláló utalásokat, magyar történelmi példákat. A kommunikációs fordulat a politikai hatalom monopolizálása után következett be, amikor az üldözendő gondolkodási formák kategóriájába – ha nem is váratlanul – de annál látványosabban bekerült a nacionalizmus, mint a munkásmozgalom által képviselt proletár nemzetköziség ellentéte. Természetesen az internacionalizmus gondolata szorosan összefonódott a Szovjetunióhoz való feltétlen hűség követelményével. Szimbolikusan ezt a fordulatot fejezte ki április 4-e, Magyarország szovjet megszállásának legfontosabb ünneppé emelése, s ezzel párhuzamosan a polgári átalakuláshoz kapcsolódó március 15-e másodrendű ünneppé degradálása.

A fordulat évétől 1953-ig a kultúr- és művészetpolitikát irányító Révainál a progresszív hazafiság helyébe a kultúrforradalom eszméje került. Révai gondolkodásában ekkor vált dominánssá, hogy a kultúrának politikai funkciója van, mivel az „élesedő osztályharc” és a mind feszültebbé váló nemzetközi helyzet viszonyai között szükség van a „politikai éberség” fokozására. A kulturális forradalom mindenekelőtt a párthoz hű értelmiség kinevelését, a munkásság és a parasztok műveltségi színvonalának emelését, a pártfunkcionáriusok ideológiai képzését jelentette.⁴⁰⁵ Harcot továbbá a „burzsoá csökevények” ellen, a művészetekben a szocializmus építésének magasztalását (szocialista realizmus), valamint nem utolsósorban a magyar kultúra russzifikálását. Az új kulturális modell etalonja a szovjet kultúra volt, a vele szembeállított nyugati kultúra pedig a „dekadencia” bizonyítéka. A szovjet kultúra dicsőítése és példaként állítása a társadalom szocialista átnevelésének programjába illeszkedett. Emellett egyféle birodalmi integrációs célokat is szolgált, amennyiben a szovjet-magyar szimbiózis közgondolkodásban való meghonosítására irányult.

A rendszer önimázsát formáló propaganda és a társadalom működéséről szerzett tényleges napi tapasztalat között éles szakadék tátongott. A kor embere két valósággal

404 Révai József (1898-1959): kommunista politikus, ideológus, népművelési miniszter. 1918 októberében a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagja. A Tanácsköztársaság bukása után emigrál, de illegálisan többször hazatér Magyarországra. A Kommunista Internacionálé munkatársa 1937-ig. A Szovjetunióból 1944-ben hazatérő moszkoviták egyike, részt vett a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megszervezésében, majd a Rákosi-diktatúra idején több vezető pozíciót tölt be. 1945 és 1953 között a kultúrpolitika irányítója, vezető ideológus. Az 1956-os forradalom után az MSZM tagja lesz, a párton belül a dogmatikus irányvonalhoz tartozott

405 Gyurgyák 2007. 506–518.

állt szemben, az ideológia által konstruált és naponta sulykolt szocializmus jóléti ígéreteivel és az annak teljes mértékben ellentmondó személyes tapasztalással: a nélkülözéssel. Mindez sokak szemében hiteltelenné tette a sztálini ideológia társadalompolitikai célkitűzéseit csakúgy, mint az annak képviselőjében fellépő pártelitet. Miközben az új uralmi elit kiváltságokon alapuló luxus színvonalon élt, a proletárdiktatúra „uralkodó osztálya”, a dolgozó tömegek tartós ínséges viszonyok között tengődtek. A vezetők a köznyelv által csak „Káderdülőként” emlegetett rózsadombi, pasaréti villákhoz jutottak, a részükre fenntartott boltokban hiánycikkeknek számító élelmiszereket fogyasztottak, kiváltsággént kiemelt gyógykezelés, kocsi- és telefonhasználat járt nekik.⁴⁰⁶ Eközben a társadalom arra kényszerült, hogy „ne egye meg az aranytojást tojó tyúkot”, azaz törődjön bele, hogy életszínvonalát – hivatkozva a hidegháborús körülmények miatt szükséges nehézipar fejlesztésre – alacsony szinten tartják. A közellátásban már 1950-től kezdve komoly zavarok mutatkoztak, az 1951-es évben olyan alapvető élelmiszereket, mint a cukor, liszt, vagy a kenyér, jegyre adták, előre rögzített fejadagok alapján. A mezőgazdasági népességet túladóztatták, 1949 és 1953 között a parasztság adóterhei megháromszorozódtak. A béreket alacsony szinten tartották, 1952–1953 fordulóján az átlagbér nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) kétharmadát, s még 1956-ban is csupán annak 90 százalékához közelített.⁴⁰⁷ Az életszínvonal háború utáni konszolidációjának elmaradása több tényezővel magyarázható. A tervutasításos gazdaság nem volt képes életképes alternatívát állítani a piac helyébe. Hiányzott ehhez a jellemzően politikai és nem szakmai szempontok alapján kinevezett új vezető garnitúra megfelelő tudástőkéje. Egyféle gazdaságpolitikai irracionális működte a rendszert, ami a politikai szempontokat eleve a gazdasági racionalitás fölé helyezte. A kontraproduktív döntések következményeit jól mutatják a hidegháborús hisztéria nyomában járó értelmetlen beruházások, a végletesen voluntarista szemlélet jegyében született, teljesíthetetlen tervek. A magántulajdon kisajátításából származó induló tőke megfelelő kamatoztatása híján a proletárdiktatúra működésében viszonylag gyorsan rendszerszintű zavarok mutatkoztak. A Rákosi-rendszer sokkal inkább bizonyult modernizációs zsákutcának, mint modernizációs diktatúrának. Az orosz modell mintakövetésén alapuló kísérlet a piac kiiktatására, a termelés és az elosztás egy központból történő irányítására meglepően gyorsan jutott el a rendszerkáosz állapotáig. Kutatók, például Andrew C. Janos⁴⁰⁸ és Fejtő Ferenc⁴⁰⁹ úgy vélik, ennek egyik oka az volt, hogy az 1917-es oroszországinál fejlettebb gazdaságra és egy polgárosultabb társadalomra próbálták alkalmazni az orosz modernizációs modellt.

Rákosi terroruralmát egy 20 hónapig tartó desztálinizálási hullám követte, amit a Nagy Imre-kormány időszaka fémjelez. Az új szakasz politikájának nyilvános meghirdetését a miniszterelnök 1953. július 4-i a parlamenti kormányprogramja jelentette. A

406 A kiváltságokat „4K”-ként is emlegették a korban, ami magában foglalta a kocsi használatot, a K telefont, a külföldi utat és a jogot az akkori legszínvonalasabb kórházban, a Kútvölgyiben a gyógykezelésre. Vö.: Majtényi 2018. 289–298.

407 Gyarmati 2010. 24.

408 Janos 2003.

409 Fejtő 1991.

színpalak mögötti fordulatra azonban már korábban, a magyar küldöttség június közepi moszkvai tárgyalásain sor került, ahol Rákosit utasították a hatalom megosztására. A Szovjetunióban a Sztálin halála után az SZKP-n belül dülő hatalmi harcokból ekkor a desztalinizálás erői kerültek ki győztesen, aminek konzekvenciái voltak a birodalom fennhatósága alatt álló protektorátusokban, így Magyarországon is. 1955 januárjában azonban ismét újabb fordulat állt be: a szovjet pártelitben az erős kéz politikájának hívei kerekedtek felül, Moszkva pedig ezúttal Nagy Imrét bírálta a bevezetett reformok radikalizmusa miatt. Rákosi kihasználva az erőviszonyok módosulását elérte, hogy az MDP Központi Vezetésének márciusi határozata elvesse az új szakasz politikáját és kiharcolta Nagy Imre eltávolítását a kormány éléről. Ezzel a magyar politikában ismételten a resztalinizálás erőinek oldalára billent a mérleg.

A „desztalinizáló” reformerők és a „resztalinista” Rákosi-hívek belpolitikai küzdelme 1953 és 1956 között éles fordulatokat hozott az MDP társadalompolitikájában. A Nagy Imre-korszakban⁴¹⁰ egyféle korrekciós kísérlet bontakozott ki a közpolitika számos területén, így a gazdaságpolitikában, az életszínvonal politikában, a kulturális politikában is. Leállították a nagyberuházásokat, visszafogták a hadikiadásokat. A fogyasztási cikkek árának mérséklésével és az egy időben végrehajtott béremelésekkel növelték a munkások és a parasztok életszínvonalát. Eltörölték a kuláklisztákat, csökkentették a parasztság adóterheit, kiszámíthatóbb beszolgáltatási rendszert vezettek be. Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy a parasztság adóhátralékainak és büntetőkamatáinak eltörlése 640 ezer hátralékost érintett.⁴¹¹ Enyhítették a politikai terrort, börtönbüntetésre ítélték az ÁVH vezetőjét, s elindult a bebörtönzöttek, kitelepítettek részleges rehabilitációja. Gyarmati György számításai szerint ekkor körülbelül 44–47000 személy került ki a börtönökből, internálásból, kényszerlakhelyekről. Az irodalmi élet is szabadabbá vált, az értelmiség politikai mozgástere bővült.

Rákosi hatalmának ismételt megerősödésével viszont intézkedések születtek a belső fogyasztás visszafogására: újra felemelték a beszolgáltatási kötelezettségeket, folytatódott az erőszakos kollektivizálás, ismét megindították a leállított nagyberuházásokat, a rehabilitációs eljárásokat szándékosan fékeztek. Fordulat következett be az értelmiségpolitikában is. Az új szakasz politikája idején relatív szabadságot élvező sajtó munkatársait most listázták, számba vették mind a párthű, mind pedig a visszaságok ellen tiltakozó írókat, tervek születtek megbélyegzésükre, elbocsátásukra, az MDP-ből való kizárásukra. A hatalom viselkedése politikai öngólnak bizonyult. Éppen a Rákosi diktálta stratégia közelítette az értelmiségnek ezt a részét Nagy Imre irányába.⁴¹² Rákosi uralmának végül az SZKP XX. kongresszusán (1956. február 14–25.) történtek vetettek véget, ahol Hruscsov utasítására az MDP Központi Vezetősége az 1956. július 18–21. ülésén Rákosit felmentette pártban viselt minden tisztsége alól.⁴¹³ 1956 őszére nemcsak a Kremlnek, de a diktátor közvetlen munkatársainak is elege lett, s egy belső puccsal tevékeny részt vállaltak a nemrég még személyi kultusszal övezett

410 Rainer M. 2016.

411 Gyarmati 2010. 326.

412 Gyarmati 2010. 352–353.

413 Romsics 2002. 376–384.; Bihari 2005. 147–169.

politikus megbuktatásából. Az akkor már bebörtönzött ÁVH vezértől, Péter Gábortól olyan vallomást csikartak ki, ami alapján igazolni lehetett Rákosi törvénysértésekben viselt felelősségét. 1956 nyarára a társadalom averziója is nyilvánvaló lett: demonstrálták ezt a Petőfi-kör vitái, vagy az ősszel a MEFESZ keretei között pillanatok alatt kiépülő egyetemi mozgalom is.⁴¹⁴ A fiatalok személyében épp a rendszer saját neveltjei lázadtak fel a terroruralom ellen.

Milyen társadalmpolitikai célokat követtek a tiltakozók? A kérésre nem adható egyértelmű válasz részben a felkelők heterogenitása miatt, részben pedig azért sem, mert egy koherens ideológia kibomlására, vagy akár a forradalom napjaiban kibontakozó többpártrendszer szereplőinek átgondolt pártprogramalkotására a szovjet beavatkozás miatt rendkívül kevés idő állt rendelkezésre.⁴¹⁵ A diákság 1956-os követeléseai a külpolitikában a szovjet-magyar viszony új alapokra helyezését, a szovjet csapatok kivonulását, a belpolitikában Nagy Imre-kormányt, többpárti választásokat, a politikai szabadságjogok biztosítását célozták. A Rákosi-korszak kirívó jogtalanságainak megszüntetésére vonatkozott a főbűnösök felelősségre vonása. Társadalmpolitikai elvárásként jelent meg a normák, bérek és árak újrendezése, a beszolgáltatások mérséklése, s a magánparasztok elleni diszkriminációk megszüntetése. A szimbolikus pontok (Sztálin szobor lebontása, a kommunista címer lecserélése, március 15-e rehabilitálása) a birodalmi protektorátus szerep után egy nemzeti autonómia igényt fejeztek ki.⁴¹⁶ A forradalom jelszavai közül a legtöbb a politikai rendszer reformjára vonatkozott. 1956 követeléseinek kiemelkedő értékorientációi a szabadság, a nemzeti függetlenség kivívása és a diktatúra lerombolása irányába mutattak.

Az 1956-os emigránsokkal interjúkat és kérdőíves kutatásokat végző Kovrig Béla még a hatvanas évek elején kísérletet tett a forradalom jellegének meghatározására.⁴¹⁷ Abból indult ki, hogy 1945–1948 között két forradalom zajlott le az országban: az egyik lényegében egy társadalmi struktúraváltás és elitcsere volt, amelyet a magyar társadalom „széles, erős és tartós mélyáramlata”⁴¹⁸ váltott ki, és a háborús összeomlás gyorsított fel. Ezt azonban megakasztotta, majd megfojtotta egy másik gyökeres, az „idegen hatalom által az országra kényszerített” gyökeres fordulat 1948-ban, ami diktatúrához vezetett. 1956 nem a hajdani tőkés és földesurak ellenforradalma volt, hanem a Kreml által elrendelt szovjetizálással szembeni társadalmi rekonstrukciót célzó népi mozgalom. Szereplői abban az értelemben valóban vissza akarták forgatni az idő kerekét, hogy „mindazt akarták szétzúzni, ami gátolta a 1945–46-os demokratikus tendenciák kibontakozását”.⁴¹⁹ „A felkelés egyértelműen a Kreml által (1947-től nem is burkolt formában) kívülről és felülről kikényszerített álforradalommal szembeni ellenforradalom volt. Ez az ellenforradalom az 1945–1946-os forradalom, azaz a valódi

414 Jancsák 2016a., Jancsák 2016b. 7–13.

415 Mindazonáltal a főváros és a vidék pártpolitikai szervezkedésének válogatott dokumentumai vaskos kötetnyi anyagot tesznek ki. Vö. Vida 1998.

416 Romsics 2002. 388.

417 Kovrig 2016. 89–95.

418 Kovrig 2016. 92.

419 Kovrig 2016. 95.

népforradalom visszaállítására törekedett.⁴²⁰ A megalakuló pártok programjai és aktivizálódó politikusaiknak nyilatkozatai is az 1945 utáni vívmányok melletti kiállásról tanúskodnak. Kovács Béla az újraalakuló kisgazdapárt ülésén például kijelentette, hogy az 1945 előtti régi világ végérvényesen lezárult, a grófok, bankárok kapitalisták nem térhetnek vissza.⁴²¹ A Petőfi Párt néven jelentkező egykori nemzeti parasztpárti politikusok egy harmadikutas szocialista koncepciót képviseltek,⁴²² s Kéthly Anna, a szociáldemokrata párt vezetője is úgy nyilatkozott, hogy az államosítások és a földreform eredményei megmásíthatatlanok.⁴²³ Az 1956-os keresztény pártpolitika szereplői Nagy Imre koalíciós kormányához képest ellenzéki szerepben határozták meg magukat a többpártrendszer ígéretével formálódó politikai palettán. Egy részük az 1945-ös alapokhoz kívánt visszatérni, míg mások az 1947-es állapotokat tekintették kiindulási pontnak.⁴²⁴

1956 politikai gondolkodásában a „demokrácia” a Rákosi-rendszer ellenfogalmaként jelent meg. Jelentéstartalma a Rákosi-rendszer „szocialista demokráciájához” képest alakult. 1956-ban demokratának lenni mindenekelőtt a politikailag aktív „nép” akarásával, a forradalmárok és a munkástanácsok törekvéseivel való azonosulást jelentette. Demokrácia alatt 1956-ban a sztálini hatásoktól megtisztított, egy valódi népuralmon alapuló, humánusabb és igazságosabb társadalom vízióját értették: népi öngazgatást a munkahelyeken, a gyárakban, a mezőgazdasági szövetkezeteknél, a szakszervezetekben. Követeléseikbe ugyanakkor szervesen beletartozott a „társadalmi demokrácia” megvalósítása is. Kívánták mindazoknak a vívmányoknak a megőrzését, illetve visszaállítását, amelyek a háború után váltak elérhetővé a magyar társadalom számára, és amelyeknek a kiteljesítését az országra kényszerített szovjetrendszer megakasztotta. A felkelők meg akarták őrizni az 1945 utáni változásokat – ahogy a szociálpolitikus-szociológus Kovrig definiálja – a „társadalmi szocializmus” hívei voltak.

Hivatkozott irodalom:

A Magyar Szabadság Párt programja. Tájékoztató. Amit minden párttagnak tudni kell.

A Magyar Szabadság Párt Országos Központja, 1947. In: Izsák Lajos (szerk.): Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956). Budapest, 1994, Pannónia. 244–248.

Balogh Margit: A Mindszenty-per. Korunk, 23. évf. (2012) 7. sz. 3–17.

Barankovics István: Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember hó 25-i értekezletén. In: Izsák Lajos (szerk.): Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956) Budapest, 1994, Pannónia. 40–52.

Bihari Mihály Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005, Osiris.

420 Kovrig 2016. 158–161. vö. 89–164.

421 Idézi Izsák 1994. 157.

422 Kovrig 2016. 160–161.

423 Kovrig 2016. 163.

424 Kiss 2016. 48–77.

- Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely. 50–94.
- Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Budapest – Párizs, 1991, Magvető – Magyar Füzetek.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak másképp szemlélésének vázlata (1945–1956). Pécs, 2010/b. http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/gygy_rakosi (2020.09.30.)
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. (1945–1956). MTA doktori értekezés. Budapest, 2010, MTA.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, 2011, ÁBTL – Rubicon.
- Gyarmati György: Ellenségképek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon. 2000, 23. évf. (2012) 7–8. sz. 12–33.
- Győri Szabó Róbert: A kommunizmus és a zsidókérdés az 1945 utáni Magyarországon. Budapest, 2009, Gondolat.
- Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nacionalizmus és nemzeteszme története. Budapest, 2007, Osiris.
- Hantó Zsuzsa: Kulákok, kitelepítések. Rubicon Online plusz, 2013. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kulakok_kitelepitesek/ (2020.09.30.)
- Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely.
- Izsák Lajos (szerk.): Polgári pártok és programjaik Magyarországon (1944–1956). Budapest, 1994, Pannonia.
- Jancsák Csaba: Az 1956-os forradalom indítósíkjára. Szeged, 2016a, Belvedere Meridionale
- Jancsák Csaba (szerk.): A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956) életútinterjúk tükrében. Szeged, 2016b, Belvedere Meridionale. 7–13.
- Janos, Andrew C.: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Budapest, 2003, Helikon.
- Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyarországi zsidóság 1945–1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Kende Péter (szerk.): Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984, Magyar Füzetek. 37–180.
- Kerepeszki Róbert: „Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellegvára”. In: Ungváry Krisztián (szerk.): Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989. Budapest, 2013, Jaffa. 293–318.
- Kiss Mária Rita: A DNP és az 1956-os keresztény pártpolitika. In: Kiss Mária Rita (szerk.): Magyar kereszténydemokraták és 1956. Budapest, 2016, Gondolat. 48–77.
- Kovrig Béla: Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története. Budapest, 2016, Gondolat – Barankovics.
- Litván György: Koalíciós kőzjáték. (1945–1948) Rubicon, 7. évf. (1996) 1–2. sz. 40–46.

- MDP Központi Vezetőségének határozata a klerikális reakció elleni harcról. 1950. június 1. In: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Budapest, 1951, Szikra. 164–168.
- Medgyesi Konstantin: Demokrácia-diskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, 2017, SZTE. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4133/19/medgyesidokt..pdf> (2020. 09. 30.)
- Petrás Éva: Barankovics István és pártja az 1945-ös demokráciában és annak utóvédharcában. *Múltunk*, 61. évf. (2016) 1. sz. 90–107.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002, Osiris.
- Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, 2016, Nagy Imre Alapítvány.
- Rainer M. János: Az 1956-os magyar forradalom. Budapest, 2016, Osiris.
- Sásdi Tamás: A Rákosi-korszak (1948-1956) *Korok*, 7. évf. (2018) <https://korok.webnode.hu/products/a-rakosi-korszak-1948-1956/> (2020.09.30.)
- Szabó Róbert (szerk.): Egy kereszténydemokrata kísérlet Kelet–Közép–Európában, a Demokrata Néppárt (1944–1949) In: Kiss Mária Rita (szerk.) *Út Európa szívébe. A kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története.* Budapest, 2016, Barankovics. 715–735.
- Szerencsés Károly: A Nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső (1897–1997). Pápa, 2009, Jókai Mór Városi Könyvtár.
- Tabajdi Gábor: Kereszténydemokraták a politikai rendőrség célkeresztjében, In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Budapest, 2013, Jaffa. 81–143.
- Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Budapest, 2007, Osiris.
- Ungváry Krisztián: Kisgazdapárti politikusok és az állambiztonság. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945-1989.* Budapest, 2013, Jaffa. 183–221.
- Varga Zsuzsanna: Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után. *Metszetek*, 1. évf. (2012) 2–3. sz. 83–92.
- Vida István (szerk.): 1956 és a politikai pártok. Budapest, 1998, MTA.